

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES, RA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

PROCEEDINGS OF THE INSTITUTE
OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
HAIA-3

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК, РА
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ТРУДЫ ИНСТИТУТА
АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ХАИА-3

YEREVAN
IAE PUBLICATION 2019
ЕРЕВАН
ИЗДАТЕЛЬСТВО ИАЭ 2019

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱԻԱ-3

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԵՒ
ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

3

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ

Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Գրիգոր Արեշյան, Ռուբեն Բադալյան, Միհրան Գալստյան, Տորք Դալալյան (պատասխանատու խմբագիր), Ջուստո Թրաչյան, Թեո վան Լինթ, Լորի Խաչատուրյան, Թամար Հայրապետյան, Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համլետ Պետրոսյան, Գագիկ Սարգսյան, Ադամ Սմիթ, Պատրիկ Տոնասպետեան, Պիտեր Քաուի

Editorial Board

Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Gregory Areshyan, Ruben Badalyan, Peter Cowe, Tork Dalalyan (associate editor), Patrick Donabédian, Mihran Galsyan, Tamar Hayrapetyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyun, Armen Petrosyan, Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Редакционная коллегия

Павел Аветисян (главный редактор), Левон Абрамян, Тамар Айрапетян, Григорий Арешян, Рубен Бадалян, Мигран Галстян, Торк Далалян (ответственный редактор), Патрик Донабедян, Петер Кауи, Тео ван Линт, Арутюн Марутян, Армен Петросян, Гамлет Петросян, Гагик Саргсян, Адам Смит, Джусто Траина, Лори Хачадурян

Համարի խմբագիրներ՝

Տորք Դալալյան, Ռոման Հովսեփյան, Աստղիկ Բաբաջանյան

Volume editors:

Tork Dalalyan, Roman Hovsepyan, Astghik Babajanyan

Редакторы выпуска:

Торк Далалян, Роман Овсепян, Астхик Бабаджанян

Հ 720 Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3: /
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտ. և ազգագր. ինստ.: Խմբ. Տ. Դալալյան, Ռ. Հովսեփյան,
Ա. Բաբաջանյան, – Եր., ՀԱԻ հրատ., 2019. – 252 էջ: (Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ, 3):

ՀԱԻԱ մատենաշարի հերթական՝ 3-րդ հատորն ընդգրկում է երիտասարդ և փորձառու հետազոտողների հոդվածներ, որոնք վերաբերում են վաղ և միջնադարյան հնագիտությանը, ավանդական ծեսին, բանարվեստին ու աշխարհայացքային ընկալումներին, խորհրդային և ետխորհրդային շրջանի մարդաբանությանն ու մշակութաբանությանը, ինչպես նաև արդի աշխարհաքաղաքական խնդիրներին: Ժողովածուն օգտակար կարող է լինել Հայաստանի և հարակից երկրների պատմությանը, մշակույթով ու քաղաքագիտությանը զբաղվող հետազոտողների, ինչպես նաև հայագիտության ամենալայն ու բազմազան խնդիրներով հետաքրքրվող ընթերցողների համար:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՆՐՈՒՅԹԵՐ

Ա. Ա. Բորոխյան Վիշապ կոթողներն՝ ըստ Ատրպետի արխիվային նյութերի	8
Մ. Մ. Շահամուրադյան «Անապատի օդապարուկների» կառուցվածքի և ձևերի քննություն	21
Ա. Կ. Զուհարյան Վանակատի հումքի օգտահանման սկզբունքները բրոնզի դարում՝ ըստ ՀՀ տարածքից գտնված նմուշների PXRFX վերլուծության տվյալների	36
Տ. Է. Հարությունյան Քարաշամբի հնավայրի նորահայտ շքասեղների ժամանակագրությունը և տիպաբանությունը	47
Բ. Վ. Վարդանյան Կուր-արաքսյան միջագետքի ուշբրոնզեդարյան դամբանային համալիրների սոցիալ-ժողովրդագրական վերլուծության խնդիրներն՝ ըստ Լճաշենի տվյալների (մ. թ. ա. 16–13-րդ դդ.)	65
Ռ. Ա. Հովսեփյան Բուսական մնացորդներ Մաստարա–3 հնավայրի անտիկ դարաշրջանի կարասային թաղումներից	79
ՄԻՋՆԱԴԱՐ	
Տ. Ս. Դալայյան Դիտարկումներ՝ 13-րդ դարում երաժշտական գործիքներին առնչվող աշխարհայացքային ընկալումների վերաբերյալ	92
Գ. Հ. Միրիջանյան. Ս. Հ. Աղայան Դիտարկումներ Գեթուսյաց իշխանների տիրույթների մասին՝ ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների	106
Ա. Լ. Գրիգորյան Սոթք–1 ամրոցը և Դվին-Պարտավ առևտրական ճանապարհի սոթքյան հատվածը	117
Ա. Ա. Բարաշանյան, Ք. Զ. Ֆրանկլին Միջնադարյան մշակութային լանդշաֆտը Վայոց ձորում՝ Մետաքսի ճանապարհի համակարգում	125
Ա. Ա. Մարտիրոսյան Դաշտադեմի ամրոցի 2015 թվականի պեղումներով հայտնաբերված կենցաղային քարե առարկաների տնտեսական բաղադրիչի շուրջ	137
Ե. Ե. Վասիկևա Եկեղեցիների տապանաբակերի և վանական գերեզմանատների հնագիտական ուսումնասիրությունն արդի Ռուսաստանում	148

ԱՎԱՆԴԱԿԱՆ ՃԵՍ ԵՒ ԲԱՆԱՐԿԵՍ

Ն. Խ. Վարդանյան

«Թագվորի մեր, դու՛րս արի» հարսանեկան կատակերգի հորինվածքը
և գործառնականությունը ծեսում 160

Ն. Յ. Խաչատրյան

Երաժշտաբանահիսսական տարբեր ժանրերի փոխազդեցությունն
ու փոխներթափանցումը հայ ժողովրդական օրօրներում 173

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԵՒ ԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Գ. Միքայելյան

Բանտի մշակութային մարդաբանությունն՝
ըստ Փարաջանովի ստեղծագործությունների 186

Հ. Մ. Մուրադյան

Մշակույթի տները խորհրդային և ետխորհրդային
Հայաստանում. ժառանգականությունը, գործառության
և իմաստային փոխակերպումները 194

Ա. Ն. Նալբանդյան

Թուրքիայի մշակութային քաղաքականությունը Վրաստանում 204

ՍՓՅՈՒՌՔՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐ

Ա. Գ. Անդրիկյան

Կ. Պոլսի պատրիարքարանի ներկայիս իրավիճակը 215

Հեղինակների մասին 224

**ՄՃԱԿՈՒՅԹԻ ՏՆԵՐԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ԵՒ ԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ.
ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳՈՐԾԱՌՈՒԹԱՅԻՆ
ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՒՄՆԵՐԸ¹**

Մշակույթի րները Խորհրդային Հայաստանում, ինչպես և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններում, խորհրդային «կուլտուրական շինարարության» հիմնական ինստիտուտներից էին: Դրանք ձևավորվել էին՝ խորհրդային արդիականացման, հանրության մշակութային կյանքի աշխուժացման, խորհրդային գաղափարախոսության և իշխանությունների քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային նպատակների իրագործման համար:

Հողվածի նպատակներից մեկն է՝ դիտարկել խորհրդային շրջանում մշակույթի րների դերակատարությունը, գործառույթները, կառուցվածքը, հիմնական միջոցառումները: Երկրորդ նպատակը՝ հետազոտել, թե երխորհրդային շրջանում ինչպիսի իմաստաբանական և գործառութային փոխակերպումների են ենթարկվել Մշակույթի րները:

Հետազոտությունը հիմնված է դաշտային աշխարանքի վրա, որը կատարվել է Երևան քաղաքում, Արարատի մարզի շուրջ երեսուն գյուղական համայնքներում, Մասիս, Արտաշատ, Վեդի, Արարատ քաղաքներում: Խորհրդային Մշակույթի րների քննությանը մեծապես նպաստել է նաև ժամանակի մշակութային ամսագրերի, թերթերի համապատասխան նյութերի ուսումնասիրությունը («Կուլտուր-լուսավորական աշխարանք», «Սովետական Հայաստան», «Սովետական արվեստ», «Սովետական գրականություն», ևն):

Հիմնաբառեր՝ *Մշակույթի րուն, Խորհրդային Միություն, մշակութային քաղաքականություն, խորհրդային արդիականացում, կուլտուրական շինարարություն, Խորհրդային Հայաստան, փոխակերպումներ, երխորհրդային Հայաստան:*

Մշակույթի տների ստեղծման նախադրյալներն ու նպատակները

Ամբողջատիրության (*տոտալիտարիզմի*) արդի տեսաբանների կարծիքով՝ Խորհրդային Միությունում (ԽՍՀՄ) ամբողջատիրական գաղափա-

¹ Դաշտային հետազոտություն իրականացվել է «Մշակութային քաղաքականությունը ՀՀ-ում 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարակզբին» առենախոսական թեզի շրջանակում 2016-ի հունիս-օգոստոս ամիսներին: Խորացված հարցազրույցներ են անցկացվել Արարատի մարզի գյուղական համայնքների և քաղաքների Մշակույթի տների տնօրենների, աշխատակիցների, այցելուների, համայնքապետարանի և քաղաքապետարանի աշխատակիցների հետ:

րախոսության քարոզչության համար օգտագործվում էին մամուլը, ռադիոն, կինեմատոգրաֆիան, մշակութային այլ ինստիտուտներ: Մշակույթի գաղափարականացումը հետզհետե վերացնում էր տարբերությունը կրթության և քարոզչության միջև²: Այդ նպատակով ձևավորվում էին մշակույթը կառավարելու, վերահսկելու և տարածելու մեխանիզմներ: Խորհրդային Միությունում այդ մեխանիզմների մեջ էական դեր էին խաղում Մշակույթի տները, որոնք համարվում են ԽՍՀՄ խորհրդանիշներից մեկը:

Ոչ միայն Մշակույթի տների, այլև առհասարակ «կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների» ողջ համակարգի ձևավորումը կարելի է դիտարկել երկու տարբեր տեսանկյունից:

1. Խորհրդային արդիականացման համապատկերում³, որը նպատակ ուներ ձևավորելու կրթված հասարակություն: ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնում էին զարգացածության և ազգային-ավանդական ներուժի տարբեր մակարդակ ունեցող հանրապետություններ: Իշխանությունները ձգտում էին նրանց բերել մոտավորապես նույն կրթական-մշակութային աստիճանի, որպեսզի դյուրացվեր քաղաքական գաղափարների տարածումը նրանց մեջ⁴:

2. Քաղաքական քարոզչության (սոցիալիստիկ) համապատկերում. «Կուլտուր-լուսավորական հիմնարկները» ձևավորվում էին որպես քարոզչության հիմնական գործիք:

Մշակույթի տների հիմնումն ու զարգացումը

Սկզբնապես Մշակույթի տների նախատիպեր էին խրճիթ-ընթերացարանները, գյուղական ակումբները, կարմիր անկյունները, որոնք ընդհանրական անունով կոչվում էին «կուլտուր-լուսավորական» հաստատություններ, և որոնց զարգացման հիմքը դրվեց Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի Գլխավոր քաղաքական լուսավորչական կոմիտե ձևավորելու մասին *դեկրետով* (1920-ի նոյեմբեր)⁵: 1930–1931 թվականներին Կոմկուսի Կենտկոմի որոշմամբ՝ խրճիթ-ընթերցարանները վերածվեցին գյուղական ակումբների: Խորհրդային Հայաստանում Մշակույթի տներ կառուցելու մասին առաջին որոշումն ընդունեց Հայաստանի Կոմկուսի Կենտկոմի բյուրոն 1932 թ. մարտի 12-ին: Խնդիր դրվեց նաև բոլոր շրջկենտրոններում կազմակերպել «կուլտուրայի տներ» այն հաշ-

² Работяжев 1998, 6; Фишпатрик 2008, 86.

³ Խորհրդային արդիականացումը կամ *մոդեռնիզացիան* բնորոշվում է հասարակության արդյունաբերականացման, գյուղական կյանքի աշխուժացման, *ուրբանիզացման*, գրագիտության տարածման, *սոցիալական մոբիլության* աճով, ինչպես նաև կրոնական գաղափարախոսությունից աշխարհիկ գաղափարախոսությունն անցումով [տե՛ս Suny 1993, 135].

⁴ Նման մոտեցումը տեսականորեն հիմնավորվում էր, նախ և առաջ, Վ.Լենինի մի շարք մեջբերումներով, օրինակ՝ «Որպեսզի կարելի լինի քաղաքական խնդիրները դնել ժողովրդի առաջ..., հարկավոր է հասկանալ, որ այսպետեղ պահանջվում է բարձրացնել մասսաների կուլտուրական մակարդակը... Առանց դրանց՝ չի կարելի գործնականում իրականացնել մեր խնդիրները» [Ֆոլյան 1933, 3]:

⁵ Ղազանջյան 1964, 172:

վով, որ նրանք դառնան գյուղի վերակառուցվող քաղլուսհիմնարկների աշխատանքի կազմակերպման կենտրոններ⁶:

Մշակույթի տները ԽՍՀՄ-ում զանգվածային տարածում ստացան միայն Հայրենական մեծ պատերազմից հետո: Պատերազմի տարիներին իշխանությունների վերհսկողությունը մշակույթի ոլորտում որոշ չափով թուլացել էր, որովհետև ուշադրության կենտրոնում ռազմաճակատն էր: Պատերազմի ավարտից հետո իշխանությունները կարծեք թե վերհիշեցին մշակութային ճակատում իրենց աշխատանքների կարևորությունը և վերսկսեցին ստուգայցերը: Խորհրդային Հայաստանում առաջին այսպիսի ստուգայցը կատարվեց 1946-ին. ի ցույց դրվեց «կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների անգործությունը», նյութա-տեխնիկական բազայի բացակայությունը, պատասխանատուները քննադատվեցին՝ հիմնական գործառույթների մեջ թերանալու համար⁷: Սկսվեց շրջանային, գյուղական Մշակույթի տների և ակումբների զանգվածային հիմնումն ու վերահիմնումը:

Ի տարբերություն նախորդ տարանուն և տարագործառույթ հաստատությունների, որոնց հիմնական խնդիրը՝ հանրությանը կրթելն ու գրագետ դարձնելն էր, Մշակույթի տների նպատակը շատ ավելի ընդհանրական էր՝ քաղաքակրթել արդեն գրագետ քաղաքացիներին, արմատավորել խորհրդային գաղափարախոսությունը, ստեղծել «ձևով սոցիալիստական, իսկ բովանդակությամբ՝ ազգային մշակույթ»⁸: Կարևոր է ընդգծել, որ Մշակույթի տները ձևավորվեցին որպես վարչական միավորներ, որոնք վերահսկում էին տվյալ շրջանի մշակութային-լուսավորական հաստատությունների ցանցը:

«Ձևհալ»-ի տարիները և «Ազգային գարթոնք»-ը

Ն.Խրոշչովի քննադատությունն՝ ուղղված Ստալինի դրաշխանում «անձի պաշտամունքին» և բռնաճնշումների դատապարտումը որոշ չափով մեղմացրեցին վերահսկողությունը մշակույթի ոլորտում և նպաստեցին մշակութային կյանքի ազատականացմանը: Այս շրջանում մշակութային հիմնարկների սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական խնդիրները փոփոխություններ կրեցին: Նախ, «սոցիալիստական ժողովուրդներին» կրթելու, գրագետ դարձնելու առաջնային առաքելությունն ավարտվել էր դեռևս նախապատերազմյան տարիներին: Ուստի «կարմիր անկյունների», խրճիթ-ընթերցարանների թիվը նվազել էր: Հանրակրթական գործառույթն այլևս միայն միջնակարգ դպրոցներին էր պատկանում: Մինչև ժամանակ, լայն տարածում ստացան Մշակույթի տները և պալատները, որոնք «ձևհալի» տարիներին, բացի «բովանդակությամբ սոցիալիստական» մշակույթից, շոշափում էին նաև «ազգային» մշակույթի որոշ թեմաներ:

⁶ Մարտիրոսյան 1975, 17:

⁷ Гукасян, Юханаев 1962, 101.

⁸ Խորհրդային մշակույթ ստեղծելու՝ Լենինի սահմանած հիմնական բանաձևը՝ «ձևով ազգային, իսկ բովանդակությամբ պրոլետարական», մեր դիտարկումների համաձայն, 1960-ականներին՝ «Ձևհալի» և ազգային գարթոնքի շրջանում, կարծեք թե փոխում է իր բովանդակությունը:

«Ձևհալի» տարիներին Մշակույթի տների ցանցի ընդլայնումը և աշխույժ գործունեությունը վերահսկում էր 1953-ին ստեղծված *Կուլտուրայի մինիստրությունը*: Մշակույթի տները մի կողմից համարվում էին այդ նախարարությունը ներկայացնող պետական կառույցներ, որոնք իրենց հերթին վերահսկում և ուղղորդում էին շրջանների մշակութային կյանքը, մյուս կողմից՝ ազատականացման շրջանում, նկատվեցին Մշակույթի տներում ընթացող ներքին գործընթացներ, մասնավորապես՝ մշակութային ինքնագործունեության ծավալում:

Մշակույթի տներում մարդիկ ոչ միայն կուսակցա-քաղաքական որոշումներին էին ծանոթանում, այլև ունկնդրում էին թեմատիկ դասախոսություններ, կազմակերպում ազգային-պատմական թեմաներով քննարկումներ: 50–60-ականները կարելի է բնորոշել որպես *դոգմատիզմի* խարխլման ժամանակաշրջան, որի հետևանքները, նախ և առաջ, արտահայտվեցին մշակույթի ոլորտում՝ «Ազգային զարթոնք»-ի տեսքով:

Այս ժամանակ էր, որ առաջին անգամ բարձրաձայնվեց արցախյան խնդիրը, արժարծվեցին Հայոց Ցեղասպանության և Արևմտյան Հայաստանի հողերի վերադարձի հարցերը: 1965-ին Ցեղասպանության 50-ամյակին նվիրված միջոցառումների ցանկ կազմվեց⁹, ցույցեր կազմակերպվեցին, որոնց ընթացքում թուուցիկներ էին տարածվում «Հետ տվեք մեր հողերը» գրությանը¹⁰:

Մշակույթի տներում սկսեցին ձևավորվել ազգային երգ ու պարի համույթներ: Գեղանկարչության մեջ, բացի *սոցիալիզմի* թեմաներից, սկսեցին նկարել պատմական թեմաներով (օրինակ՝ Ս. Մուրադյանի «Կոմիտաս. Վերջին գիշեր» (1956), «Զարթոնք» (1963), Հ. Զարդարյանի «Գարուն» (1956), «Զգտում» (1960) կտավները, են¹¹):

Մամուլի անդրադարձը

Մշակույթի տների գործունեությանը հանգամանորեն անդրադառնում էր պաշտոնական մամուլը, հատկապես «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագիրը: Վերջինս պարբերաբար ընտրում էր Մշակույթի տների հաջողված օրինակներ և լուսաբանում՝ միաժամանակ նաև քննադատելով «անգործության» կամ «անտարբերության» մատնված Մշակույթի տները: Մանրամասնորեն ուսումնասիրելով այս ամսագրի 1962-ի հունվարից մինչև 1965-ի դեկտեմբեր լույս տեսած բոլոր համարները՝ նկատում ենք, որ Մշակույթի տներին առնչվող հոդվածները բաժանվում են երկու խմբի.

ա. Օրինակելի Մշակույթի տներ, որոնց գործունեությունը գնահատվում է բարձր: Այս հոդվածներում նշվում է, թե տվյալ շրջանային Մշակույթի տունը ինչ դասախոսություններ է կազմակերպել, թեմատիկ զեկուցումները, շենքային լավ հնարավորությունները, շրջանի մյուս կուլտուր-լուսավորական հիմնարկներին տրամադրած աջակցությունը, *գիտա-արթնաբարձրական* քարոզչության արդյունքները, «ակումբավարի» կամ «դիրեկտորի» ակտիվ գործունեու-

⁹ Քոչինյան 2003, 25–27, 33–43:

¹⁰ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդեր, բաժին 13, թայ. 1064, ֆ. հ. 4752:

¹¹ Սարգսյան 2015:

թյունը, քաղաքական համագումարների որոշումների տարածումը և հանրայնացումը (*պրոպագանդան*)¹²:

բ. Բարձիթողի Մշակույթի տներ, որոնց քննադատությունը դառնում է միջոց՝ մնացած Մշակույթի տների գործունեությունը կազմակերպելու և վերահսկելու համար: Այս հոդվածներում քննադատվում է Մշակույթի տների վարած գործունեությունը, ինչպես և շենքային բացասական պայմանները, քարոզիչների (*ագիտարորներ*) անգործությունը, ևն¹³:

Մշակույթի տան գործառույթները

Այսպիսով, Մշակույթի տները 50–60-ականներին զանգվածային տարածում ստացած պետական միավորներ էին, որոնց գործառույթները կարելի է խմբավորել երեք հիմնական կետերի ներքո.

ա. Վարչական. տարածաշրջանի մշակութային մյուս հաստատությունների գործունեության վերահսկում, մշակութային միջոցառումների նյութատեխնիկական բազայի ապահովում, մշակութային գործընթացի մասին հաշվետվությունների կազմում (Մշակույթի տունը կապող օղակ էր համայնքի և իշխանությունների միջև):

բ. Պրոպագանդիստական. կուսակցա-քաղաքական որոշումների տարածում, գիտա-աթեիստական քարոզչություն, թեմատիկ դասախոսությունների, զեկուցումների և քննարկումների կազմակերպում (Մշակույթի տունը կոչված էր ապահովելու համայնքի յուրաքանչյուր անդամի ներգրավվածությունը հանրապետության քաղաքական և մշակութային կյանքին):

գ. Ինքնագործունեական. հատկապես «ճնհալի» տարիներին՝ համայնքի յուրաքանչյուր անդամի մշակութային ինքնադրսևորման և ինքնագործունեության հնարավորության ընձեռում՝ սոցիալ-մշակութային ընդհանրական տարածքի միջոցով (երբեմն, սակայն, մշակութային ինքնագործունեությունը դուրս էր գալիս վերահսկողությունից՝ արժանանանալով իշխանությունների քննադատությանը):

Մշակույթի տան՝ որպես *ագիտ-պրոպի* կարևոր լծակի գործունեությունը գերիշխող մնաց մինչև Խորհրդային Միության փլուզումը:

Մշակույթի տան փոխակերպումները ետխորհրդային շրջանում

Հասարակարգի փոփոխությունը և ֆինանսավորման կտրուկ նվազումը պատճառ դարձան ետխորհրդային շրջանում Մշակույթի տան իմաստային, խորհրդաբանական և գործառույթային փոխակերպումների: Մշակույթի տների մի մասն ընդհանրապես դադարեց գոյություն ունենալ:

Վերջին տարիներին նկատվում են Մշակույթի տների իմաստային և գործառույթային վերակազմություններ: Մեր հետազոտության արդյունքում հա-

¹² Կիրակոսյան 1962, 13; Մելքոնյան 1962, 14–15; Գրիգորյան 1962, 12:

¹³ Գևորգյան 1962, 9–10; Հայրապետյան 1963, 30–31; Սմբատյան 1963, 24–25; Աղաջանյան 1963, 27–29; Գրիգորյան 1963, 23–24:

վաքած նյութերն ի հայտ են բերում Մշակույթի տների վերօգտագործման (*recycling*) մի քանի օրինաչափություն¹⁴.

- Վերանորոգումից հետո Մշակույթի տների մի մասը վերածվել է երգ ու պարի խմբակներ աշխատեցնող հաստատության¹⁵:

- Մշակույթի տները վաճառվել են մասնավոր անձանց, ովքեր վերածել են դրանք տարբեր արտադրական կառույցների (Ազատավան, Դալար, Բուրաստան, ևն): Դալար գյուղում, օրինակ, Մշակույթի տունը գնել էր մասնավոր մի ձեռներեց, ով այն դարձրել էր գորգագործական ֆաբրիկա¹⁶:

- Մշակույթի տների շենքերը վերանորոգվել, այստեղ տեղակայվել են համայնքապետարանները և սոցիալական այլ հիմնարկներ, օրինակ՝ բուժկետ, փոստային բաժանմունք, ևն (Մրգավան, Բերքանուշ, Նոր Կյանք, ևն):

- Մշակույթի տան շինությունը կողոպտվել է և ավերվել: Օրինակ՝ Ազատավան գյուղի բնակիչները դժգոհում էին, որ խորհրդային շրջանում ամենամեծ ակումբն ունեցող գյուղն այսօր ոչինչ չունի, գյուղի երեխաները որևէ խմբակ հաճախելու համար պետք է գնան հարևան գյուղ կամ Արտաշատ քաղաք, ինչը ոչ բոլորին է հասանելի:

- Մշակույթի տների շենքերը վերածվել են ընտրատեղամասերի, որոնք ընտրություններից հետո մատնվում են անգործության:

- Մշակույթի տները գյուղապետերի կամ երբեմն մասնավոր անհատների նախաձեռնությամբ վերածվել են «ուրախության և տխրության» տների: Սա հատկապես վերաբերում է այն համայնքներին, որտեղ սգո արարողությունները կազմակերպելու կամ ուրախ առիթները նշելու համար առանձին դահլիճներ չկան: Նման դեպքերում երբեմն Մշակույթի տան դահլիճը հարմարեցվում է այդ ծառայությունները մատուցելուն:

- Մշակույթի տունը դեռևս 90-ականներին դարձել է Բաքվի փախստականների համար կացարան (Բաղրամյան գյուղ): Հետաքրքրական է, որ թեև Մշակույթի տուն չի գործում այս համայնքում, բայց համայնքապետարանում մինչ օրս կա Մշակույթի տան տնօրենի *ֆորմալ* հաստիք¹⁷:

¹⁴ Խորհրդային ժամանցության վերափնաստավորված վերօգտագործման խնդիրը ուսումնասիրվել է Սոնյա Լյուրմանի (S. Luehrman) կողմից, որն էլ առաջ է քաշել recycling-ի հայեցակարգը [տե՛ս Luehrmann 2013, 36–38]:

¹⁵ Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ քաղաքային տարածքներում Մշակույթի տները ավելի կենսունակ են և կարողանում են քաղաքապետարանների ու անհատ ներդրողների շնորհիվ պահպանել իրենց գոյությունը՝ թեև հիմնականում մի քանի խմբակների գործունեության տեսքով:

¹⁶ Այս ֆաբրիկան որոշ ժամանակ բավական արդյունավետ աշխատել էր՝ ըստ համագյուղացիների խոսքերի: Սակայն գործարանատիրոջ սպանությունից հետո այն դադարել էր գործել՝ վերածվելով լքված տարածքի:

¹⁷ Բաղրամյան գյուղում Մշակույթի տան տնօրենի հետ գրույցից պարզեցինք, որ նա զբաղվում է համայնքապետարանի թղթաբանական հարցերով:

Եզրահանգումներ

Մի քանի կետով ընդհանրացնենք Մշակույթի տների վերօգտագործման տեխնիկական տիպաբանությունը.

ա. Հասարակարգի փոփոխության արդյունքում այս կատույցներն այլևս քաղաքական քարոզչության խնդիր չեն ունեցել, ուստի կարիք է զգացվել դրանց վերիմաստավորման և նոր գործառույթների որդեգրման, ինչը հիմնականում տեղի չի չունեցել: Այլևս չկար պետական աջակցություն, և այն Մշակույթի տները, որոնք չկարողացան ինքնուրույն գտնել ներդրումներ, դադարեցին գոյություն ունենալ:

բ. Հայաստանի անկախացումից հետո կտրվեց Մշակույթի տների կապը Մշակույթի նախարարության հետ, ինչով նրանք զրկվեցին պետական ֆինանսավորումից: Եթե 1960-ականներին Մշակույթի տունը վարչական կապող օղակ էր կենտրոնական պետական մարմինների և համայնքի միջև, ապա ԽՍՀՄ փլուզումից հետո այդ գործառույթը վերացավ:

գ. 1990-ականների սկզբի համատարած սեփականաշնորհման գործընթացի ժամանակ Մշակույթի տները նույնպես շատ դեպքերում սեփականաշնորհվեցին և վաճառվեցին անհատների: Սակայն այս գործընթացը համատարած բնույթ չկրեց, քանի որ շահաբերության տեսանկյունից Մշակույթի տները պակաս հետաքրքիր էին ներդրողների համար:

դ. «Երկաթե վարագույրի» բացվելուց հետո՝ Հայաստան ներթափանցեցին մշակութային զանազան հոսանքներ և ժամանցային *սրակրիկաներ*, հետևաբար Մշակույթի տները մասամբ դրանց զիջեցին բնակչության ժամանցը կազմակերպելու իրենց գործառույթները:

ե. Մշակույթի տները հանձնվեցին տեղական համայնքներին և փաստորեն լուծարվեցին, ինչի արդյունքում ամենամեծ կորուստը կրեց համայնքը, որն, ի դեմս Մշակույթի տան, կորցրեց այն ընդհանուր սոցիալ-մշակութային տարածքը, որը համայնքի բնակչության համատեղ քննարկումների, որոշումների կայացման և խնդիրների հանրայնացման հարթակ էր¹⁸:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

ԱՀՌԾ Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր

ԿԼԱ «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» ամսագիր, Երևան (1961–1988 թթ.)

ՀԱԱ Հայաստանի ազգային արխիվ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մամուլի հրապարակումներ

ԱՂԱՋԱՆՅԱՆ 1963

Աղաջանյան Վ., Կուլտուրայի տու՞ն, թե ... արհեստանոց // ԿԼԱ, 1963, №5, 27–29:

ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ 1962

Գասպարյան Ս., Հասարակության կուլտուրական կյանքի բազմակողմանի զարգացման համար // ԿԼԱ, 1962, №4, 3–4:

¹⁸ ԱՀՌԾ 2003, 104–105:

ԳԵՒՈՐԳՅԱՆ 1962

Գևորգյան Գ., Շրջանային կուլտուրայի տունի չի օգնում // ԿԼԱ, 1962, №5, 9–10:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 1962

Գրիգորյան Ա., Նոր Հանրնի կուլտուրայի տանը // ԿԼԱ, 1962, №6, 12:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 1963

Գրիգորյան Բ., Գոնե՛ ձեր հարևանների օրինակին հետևեցեք // ԿԼԱ, 1963, №6, 23–24:

ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ 1962

Կիրակոսյան Խ., Աշխատավորների կուլտուրական զարգացման համար // ԿԼԱ, 1962, №1, 13:

ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ 1963

Հայրապետյան Ն., Անտարբերությունը վերջ պետք է ունենա // ԿԼԱ, 1963, №3, 30–31:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ 1962

Մելքոնյան Խ., Գեղարտի ակումբում // ԿԼԱ, 1962, №4, 14–15:

ՍՄԲԱՏՅԱՆ 1963

Սմբատյան Մ., Նոր խմբակների ստեղծմանը խանգարում է շենքի նեղվածությունը // ԿԼԱ, 1963, №4, 24–25:

ՂԱԶԱՆՋՅԱՆ 1964

Ղազանջյան Վ. Հ., Սովետահայ կուլտուրայի առաջին քայլերը, Երևան, 1964:

ՔՈՉԻՆՅԱՆ 2003

Քոչինյան Ա. Ե., Փաստաթղթեր, նամակներ, հուշեր (կազմեցին՝ Է. Վ. Հովսեփյան, Ա. Հ. Հարությունյան, գլխ. խմբ. Ա.Ս. Վիրաբյան), Երևան, ՀԱԱ, 2003:

ՖՈԼՅԱՆ 1933

Ֆոլյան Պ., Ակումբային աշխատանքը գյուղում, Հայաստանի ԽՍՀ Լուսավորության Ժողովրդական Կոմիսարիատ, Երևան, Պետհրատ, 1933:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՀՌԾ 2003

Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիր, Երևան, ՄԱԿ-ի հայաստանյան գրասենյակ, 2003:

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ 1975

Մարտիրոսյան Մ. Գ., Կուլտուր-լուսավորական հիմնարկների ստեղծումն ու զարգացումը Սովետական Հայաստանի գյուղերում // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, №12, 1975, 13–21:

ՄԱՐԳՍՅԱՆ 2015

Մարգարյան Լ., «Ձնհալը», «ազգայինը» և հայ գեղանկարչությունը (դրվագներ 1950-ական թթ. խորհրդային քննադատության էջերից) // «Արտերիա» մշակութային քննադատական ամսագիր (<http://www.arteria.am/hy/1449062694>), 04, 12, 2015:

ГУКАСЯН, ЮХАНАЕВ 1962

Гукасян В. М., Юханаев Н. Ф., Культурное строительство Армянской ССР, Ереван, Госстатиздат, 1962.

РАБОТЯЖЕВ 1998

Работяжев Н. В., Политическая система тоталитаризма: структура и характерные особенности // Вестник Московского университета, сер. Политические науки, № 1, Москва, 1998, 3-23.

ФИЦПАТРИК, 2008

Фицпатрик Ш., Посвседневный сталинизм, Социальная история Советской России в 30-е годы, Москва, РОССПЭН, 2008.

LUEHRMANN 2013

Luehrman S., Recycling Cultural Construction: Desecularisation in Post soviet Mari El // Religion, State & Society 33 (1), Keston Institute, 35–56.

SUNY 1993

Suny R.G., Looking Towards Ararat: Armenia in Modern History, Bloomington, Indiana Uni. Press, 1993.

ԱՄՓՈՓԱԳՐԵՐ

Հ. Մ. Մուրադյան

Երևանի պետական համալսարան

Մշակույթի տները խորհրդային և ետխորհրդային Հայաստանում. ժառանգականությունը, գործառույթային և իմաստային փոխակերպումները

*Հիմնաբառեր*¹ Մշակույթի տուն, Խորհրդային Միություն, մշակութային քաղաքականություն, խորհրդային արդիականացում, կուլտուրական շինարարություն, Խորհրդային Հայաստան, փոխակերպումներ, ետխորհրդային Հայաստան:

Հոդվածն անդրադառնում է Խորհրդային Հայաստանում Մշակույթի տների դերակատարությանն ու դրանց ձևավորմանը, ինչպես և իմաստաբանական ու գործառույթային փոխակերպումներին ետխորհրդային Հայաստանում: Առանցքային է համարվում այն իրողությունը, որ խորհրդային գաղափարախոսության կոնկրետ նպատակների ծառայող այս հաստատությունները, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո, որոշ բացառություններով, հիմնականում կորցրեցին իրենց նշանակությունը համայնքի կյանքում:

H. M. Muradyan

Yerevan State University

“Chambers of Culture” in Soviet and Post-Soviet Times: Semantic and Functional Transformations and Heredity

Keywords: Chamber of Culture, Soviet Union, cultural policy, Soviet modernization, cultural construction, Soviet Armenia, transformations, Post-Soviet Armenia.

The paper aims to investigate the role and functions of “Chambers of Culture” in Soviet and post-Soviet Armenia. The “Chamber of Culture” used to be a key institution for cultural activities and for the implementation of state cultural policies not only in Armenia but in all socialist countries.

In the post-Soviet period the “Chambers of Culture” underwent a deep economic and symbolic crisis, with many of them ultimately being closed down. Recently there have been signs of a re-orientation concerning the missions and the functions of the “Chambers of Culture”. This paper discusses the new functions and meanings of these institutions for the communities that they are meant to serve; their role in social education of the community. The paper is based on the hypothesis that the “Chambers of Culture” no longer appeal to parts of the local communities, which are more at-

tracted to new (often commercial) forms of leisure and creative self-expression. However, in many cases the “Chambers of Culture” continue to play a pivotal role in the social and cultural life of the community.

The survey is based on the fieldwork conducted in about thirty rural communities in the region of Ararat and in the cities of Masis, Artashat, Vedi and Ararat. In addition to the fieldwork, cultural journals and newspapers published in Soviet Armenia (such as “Culture-Enlightenment”, “Soviet Armenia”, “Soviet Art”, “Soviet Literature”, etc.) have been studied.

А. М. Мурадян

Ереванский государственный университет

«Дома культуры» в советский и постсоветский период: семантические и функциональные преобразования и наследие

Ключевые слова: Дом культуры, Советский Союз, культурная политика, советская модернизация, культурное строительство, Советская Армения, трансформации, постсоветская Армения.

Статья посвящена на исследованию роли и функций «Домов культуры» в советской и постсоветской Армении. «Дом культуры» был ключевым институтом культурной деятельности и осуществления государственной культурной политики не только в Армении, но и во всех социалистических странах. В постсоветский период «Дома культуры» переживали глубокий экономический и символический кризис, многие из них в конечном итоге были закрыты. В последнее время наблюдается тенденция переориентации миссии и функций «Домов культуры». Предметом нашего рассмотрения являются новые функции и значения этих учреждений с точки зрения людей, для которых они изначально были предназначены. Статья основана на гипотезе о том, что «Дома культуры» больше не представляют интереса для людей данной местности. В современном мире их больше привлекают новые (часто коммерческие) формы досуга и творческого самовыражения. Однако во многих случаях «Дома культуры» продолжают играть ключевую роль в социальной и культурной жизни сообщества. Данная статья содержит материалы полевых исследований, проведенных примерно в тридцати сельских общинах в Араратской области и в городах Масис, Арташат, Веди и Арарат. В дополнение к полевым работам были изучены также издававшиеся в Советской Армении газеты и журналы, имеющие отношение к культуре (такие как «Культура-Просвещение», «Советская Армения», «Советское искусство», «Советская литература» и т.д.).

CONTENTS

PREHISTORICAL SOCIETIES

- A. A. Bobokhyan**
Vishap Stelae according to Archival Materials of Atrpet 8
- M. S. Shakhmuradyan**
Structure and Forms of ‘Desert Kites’ 21
- A. K. Juharyan**
Principles of Using Obsidian on the Territory of the Republic of Armenia
in the Bronze Age according to the Data of pXRF Analysis 36
- T. E. Harutyunyan**
Chronology and Typology of the Newly Discovered Pins of the Karashamb Site 47
- B. V. Vardanyan**
Issues of Sociodemographic Differentiation for the Late Bronze Age in the Territory
of Kura-Arax Mesopotamia according to the Lchashen Cemetery (16–13th cc. BC) 77
- Roman Hovsepyan**
Plant Remains From Classical Period Jar-Burials
in the Mastara–3 Archaeological Site (Republic of Armenia) 79

MIDDLE AGES

- T. S. Dalalyan**
Some Notes on Conceptual Thoughts Pertaining
to the Musical Instruments in the 13th Century 92
- D. H. Mirijanyan, S. H. Aghayan**
Some Observations about the Gntouni Princely House’s Domains
according to the Gravestone Inscriptions and Historiographic Sources 106
- A. L. Grigoryan**
Sotk section of the Dvin-Partav Trade Route 117
- Astghik Babajanyan, Kathryn Franklin**
Medieval cultural landscape in Vayots Dzor in the context of the Silk Road 125
- A. A. Martirosyan**
On the Economic Component of Household Stone Production Objects
Found from the Dashtadem Fortress 137
- E. E. Vasileva**
Archaeological Study of Churchyards and Monastic Necropolises in Russia Today 148

TRADITIONAL RITUAL AND FOLKLORE

- N. Kh. Vardanyan**
Composition and Functionality of Wedding Joke Song
“Mother of Groom, Come out” in Ceremony 160
- N. H. Khatchadourian**
Interaction and Interpenetration of Different Music Folklore Genres
in Armenian Folk Lullabies 173

SOVIET AND POST-SOVIET PERIODS' SOCIAL ANTHROPOLOGY AND CULTURAL STUDIES

<i>A. G. Mikayelyan</i> Ethnography of Prison Based on Parajanov's Works	186
<i>H. M. Muradyan</i> «Houses of culture» in Soviet and Post-Soviet Times: Semantic and Functional Transformations and Heredity	194
<i>A. N. Nalbandyan</i> Turkish Cultural Policy in Georgia	204
DIASPORA ISSUES	
<i>A. G. Andrikyan</i> The Current State of K. Pols Patriarchy	215
Information about authors	224

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРВОБЫТНЫЕ ОБЩЕСТВА

<i>А. А. Бобохян</i> Вишапойдные стелы согласно архивным материалам Атрпета	8
<i>М. С. Шахмурадян</i> Структура и формы «пустынных змей»	21
<i>А. К. Джугарян</i> Принципы утилизации обсидиана в эпоху бронзы по данным рXRF анализа образцов с территории РА	36
<i>Т. Э. Арутюнян</i> Хронология и типология новонайденных карашамбских булавок	47
<i>Б. В. Варданян</i> Вопросы палеодемографических исследований в эпоху поздней бронзы Куро-араксского междуречья по материалам лчашенского могильника (16–13 вв. до н. э.)	65
<i>Р. А. Овсепян</i> Растительные остатки из карасных захоронений античного периода археологического памятника Мастара–3 (Республика Армения)	79

СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

<i>Т. С. Далалян</i> Некоторые замечания к мировозренческому восприятию музыкальных инструментов в 13-ом веке	92
<i>Д. Гр. Мириджанян, С. А. Агаян</i> Некоторые замечания о владениях княжеского рода Гнтуни согласно надгробным надписям и историографическим источникам	106
<i>А. Л. Григорян</i> Соткский участок торгового пути Двин-Партав	117

Աստիկ Բաբաճյան, Կэтрин Франклин

Средневековый культурный ландшафт в Вайоц Дзоре
в контексте Шелкового пути

125

А. А. Мартиросян

Об экономическом компоненте бытовых каменных производственных
предметов найденных из раскопок крепости Даштадем

137

Е. Е. Васильева

Археологическое изучение городских и монастырских некрополей
в России сегодня

148

ТРАДИЦИОННЫЙ РИТУАЛ И ФОЛЬКЛОР

Н. Х. Варданян

Композиция и функциональность в ритуале шутилой свадебной песни
«Мать жениха, выходи»

160

Н. А. Хачатурян

Взаимодействие и интерпенетрация разных музыкальных
фольклорных жанров в армянских народных колыбельных

173

СОЦИАЛЬНАЯ АНТРОПОЛОГИЯ И КУЛЬТУРОЛОГИЯ СОВЕТСКОГО И ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДОВ

А. Г. Микаелян

Тюремная этнография согласно произведениям Параджанова

186

А. М. Мурадян

«Дома культуры» в советский и постсоветский период:
семантические и функциональные преобразования и наследие

194

А. Н. Налбандян

Культурная политика Турции в Грузии

204

ДИАСПОРАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ

А. Г. Андриакян

Современный статус Константинопольского патриархата

215

Сведения об авторах

224